

Landboreformerne – drivkræfter og motiver

Af Jens Holmgaard

De store landboreformer danner, meget forenklet udtrykt, tærsklen mellem Danmark som statisk og Danmark som dynamisk samfund. Forenklingen i denne påstand ligger ikke mindst deri, at reformerne i sig selv var resultatet af, hvad jeg vil kalde den stille vækst i 1700-årene, altså af en art dynamik omend langt mere beskeden end den, som fulgte efter. Enhver, der betragter samfundsudviklingen i det store forløb, vil formentlig erkende, at der er mere end en gradsforskel mellem udviklingens karakter og tempo i tidligere århundreder og i 1800- og 1900-tallet. I marxistisk terminologi er der tale om overgangen fra den feudale til den kapitalistiske samfundsformation. At pege på nogle synspunkter og vurderinger, som har været anlagt eller som kan anlægges på drivkræfter og motiver bag disse reformer, er formålet med de følgende sider.

Den historiske forskning har kredset meget omkring de store landboreformer og anskuet dem ud fra flere hovedsynspunkter eller beskæftiget sig med forskellige mere afgrænsede problemer i reformtiden. Man har som Edvard Holm¹ set reformerne som en frugt af tidens store frihedstanker, eller man har med V. Falbe Hansen² fremhævet, at deres forudsætning var de stigende konjunkturer for

landbruget fra midten af 1700-tallet. Hans Jensen³ har stærkt understreget det rent socialpolitiske motiv hos regeringen som baggrund for en landboretlig lovgivning, der i bevidst modsætning til de »engelske« tilstande i landbruget, som mange i datiden ivrede for, skulle opretholde og yderligere beskytte bondebruget. F. Skrubbeltang⁴ har undersøgt reformernes betydning for husmandsklassens forhold og udvikling, og Sigurd Jensen⁵ har behandlet udviklingen af selvejet på baggrund af en voksende pengeøkonomi. Skønt disse og flere andre aspekter i tidens løb er blevet mere eller mindre indgående behandlet, er det utvivlsomt, at der endnu står væsentlige problemer og hovedsynspunkter tilbage, som må bearbejdes grundigt, før reformtiden kan anses for tilfredsstillende belyst fra alle sider i forhold til dens afgørende betydning i dansk samfundsudvikling, og før de enkelte faktorer har fået tilmålt den dimension og placering, som tilkommer dem hver især i den samlede mosaik. For det er vigtigt at understrege, at indføjelser af nye aspekter ikke nødvendigvis betyder total forkastelse af de tidligere, men først og fremmest er et supplement, som rigtignok ikke kan undgå at modificere – i nogle henseender ganske betragteligt – de tidligere forklaringer af

-
1. Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede. (1773–1791). Kbh. 1888.
 2. V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. I–II. Kbh. 1888–89.
 3. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919. I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. Kbh. 1936.
 4. Fridlev Skrubbeltang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800. Kbh. 1940.
 5. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. Kbh. 1950.

Jens Holmgaard, f. 1920, cand. mag. 1950, landsarkivar v. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

drivkræfter og motiver bag reformerne. Det vil heraf forstås, at jeg indtil videre ikke kan tilslutte mig de summariske og énstrengede forklaringer, som i de seneste år er fremkommet ved anvendelse af den marxistiske samfundsteori på den fra tidligere tid eksisterende empiriske forskning, men så vidt mig bekendt foreløbig uden væsentligt tilskud af nyudforskning af kildegrundlaget.⁶

Et af de vigtigste tilbagestående problemer er efter min mening at fastslå, i hvilken udstrækning og under hvilke former rent fiskale motiver har været medbestemmende for regeringens holdning til reformbevægelsen. Det er i den forbindelse særdeles vigtigt at fastslå – og derfor bruger jeg ordet reformbevægelsen – at der ikke énsidigt er tale om lovbud, men om et meget kompliceret samspil mellem kræfter og initiativer under spontan udfoldelse i landbosamfundet på den ene side og positive og regulerende regeringsforanstaltninger på den anden. Det er min opfattelse, at fiskale motiver har spillet en meget væsentlig rolle for statsmagtens deltagelse i reformbevægelsen og i mangt og meget har bestemt den retning og udformning, den fik, og at adskillige problemer, der har voldt vanskeligheder, kan forklares tvangfrit, når dette aspekt medinddrages i forklaringskomplekset.

At de fiskale motiver har spillet en rolle, har man vel ikke i den tidligere forskning været aldeles blind for, men problemet er, så vidt jeg kan se, kun berørt i forbigående, eller der er udtrykkeligt tillagt det en ringe betydning. F.eks. siger Hans Jensen herom: »For saavidt kan det ogsaa siges, at der laa et bevidst økonomisk [må vist efter sammenhængen opfattes lig med fiskalt] Motiv til Grund for Landbolovgivningen;

men overordentlig vigtigt for den rette Forstaaelse er det dog at se, med hvilken Begrænsning dette Motiv fik Lov til at virke.«⁷

Der er for mig ingen tvivl om, at en sådan betragtningsmåde er helt fejlagtig og uundgåeligt fører forskningen på afveje. Ved i sin tid at beskæftige mig dels med »Den lille landbokommission«s virksomhed på Frederiksborg og Kronborg amter 1784 ff.⁸ og dels med Handels- og Kanal-kompagniets historie 1782 ff.⁹ fik jeg et indtryk af, at der lå endog meget stærke fiskale motiver bag reformpolitikken, og at der var en meget tæt forbindelse mellem afviklingen af Guldbergtidens for staten kostbare kompagnipolitik og den accentuering af reformpolitikken, som satte ind efter systemskiftet i 1784. Beskæftigelse i de følgende år med reformtiden og med den forudgående del af 1700-tallets danske erhvervs- og finanspolitik, bl.a. krisen i 1730erne, har i høj grad bestyrket mig i opfattelsen af de fiskale motivers nøje sammenhæng med erhvervspolitikken både generelt og i den store reformtid specielt.

Opfattelsen af den fiskale faktors store betydning kan direkte underbygges med talrige vidnesbyrd på højeste politiske plan. Jeg skal fra reformtiden blot anføre to, men rigtignok også ganske tungtvæjende eksempler. Det første er den store forestilling af 28. juni 1785,¹⁰ hvori Finanskollegiet analyserer landets situation og fremsætter programmet for 1784-regeringens økonomiske og finansielle politik. Det hedder heri bl.a. (fremhævelserne her og i det følgende er mine): »*Forøgelse af Producterne af Landets Grund-Capital ved Culturens, Vindskibelighedens og Handelens Forøgelse, Formindskelse af Banco-Sædlernes Circu-*

6. F.eks. i Danmark mellem feudalisme og kapitalisme – arbejdspapir til periodelæsning. Af: Historiegruppe Århus 1975. Århus 1975, og i Den jyske historiker. Historieteoretisk tidsskrift, nr. 3-4. Århus 1973-74.

7. Anf. værk s. 245.

8. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. I Erhvervshistorisk Årbog, VI, 1954, s. 59-78.

9. Jens Holmgaard: En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanal-kompagniets historie. I Erhvervshistorisk Årbog, IX, 1957, s. 29-56.

10. RA. Finanskollegiet 1784-1816. Forestillingsprot. 1785, nr. 131.

lation, en successiv, men bestandig Afbetaling paa Statens Gæld, disse tre Poster indbefatte, tillige med Finantsernes sparsommeligste Forvaltning . . . alt, hvad der kan bidrage til at give Deres Maytt:s Stater den Velstand, og *Deres Finantser den Styrke*, som Landets naturlige Beskaffenhed og Beliggenhed berettiger dem til.« Baggrunden for denne programerklæring er den finansielle krise, som staten var blevet bragt i ved den guldbergske handelspolitik under den amerikanske uafhængighedskrig, men som i øvrigt havde rødder længere tilbage, vel navnlig i rustningerne under Syvårskrigen. Afviklingen af 1770ernes og 80ernes kompagnipolitik påførte statskassen store tab og en betydelig forøgelse af den udenlandske gæld, som det var et af 1784-regeringens hovedproblemer at få nedbragt. Og deltagelse i den svensk-russiske krig i 1788 og rustningerne under revolutions- og Napoleonskrigene stillede i de følgende decenniener nye store krav til statsfinanserne. Et af de betydeligste medlemmer af den i øvrigt meget komplicerede finansadministration var Chr. Ditlev Reventlow, der desuden fra august 1784 som præsident i Rentekammeret var chef for det kollegium, der i særlig grad havde landbrugets anliggender under sig.

Det andet vidnesbyrd, jeg skal anføre, er Finanskollegiets forestilling fra april 1791 (uden dato)¹¹ om en udvidelse af Kreditkassens fonds. Heri hedder det bl.a.: »Den større Rørelse, som deslige Foretagender [bl.a. støtte til selvejekøb] frembringe, vil ikke alleene give den arbejdende Classe [bl.a. bønderne] meere Leilighed til Fortieneste, men og forøge Arbeidernes Antal, og det behøver ingen Beviis, hvor vigtig og umiddelbar Indflydelse den forøgede Production og Folkemængde, og det bedre Udkomme som forskaffes en betydelig Deel af Undersaatterne, maae have paa Stats-Indtægterne og deres Forøgelse, hvorved Staten erhoder Midler til at lette den trykkende Byrde af den uden-

landske Gield og at forvandle Papiir-Pengene til Guld og Sølv.«

Der argumenteres altså i disse to forestillinger stærkt og utvetydigt for at stimulere produktionen med henvisning til, at dette er et middel til at øge statens indtægter, underforstået: ved at skabe et bedre beskatningsgrundlag. De tanker, der her kommer til udtryk, ligner til forveksling dem, der doceredes af de tyske kameralister, med hvis lære de danske statsmænd naturligvis var fuldt fortrolige. De tyske kameralister forener, som det siges i *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, »læren om finansforvaltningen . . . med læren om den økonomiske forvaltning; thi landets velstand skulle hæves, for at de fyrstelige indkomstkilder kunne flyde desto rigeligere.«¹² Også fysiokraternes bekendte motto »Fattig bonde, fattigt land; fattigt land, fattig konge« falder jo smukt ind i stilen. På grund af finanspolitikkenes nøje sammenhæng med erhvervspolitikken åbner den fiskale indgangsvinkel blik for større sammenhæng i hele reformkomplekset, ikke alene mellem de enkelte landboreformer, men også mellem disse og regeringens øvrige reformlovgivning i denne periode.

Men for at forstå betydningen af det fiskale motiv i reformlovgivningen må man på samme tid se det i sin sammenhæng med den nationaløkonomiske udvikling og alligevel nøje sondre mellem de to begreber, hvad det undertiden har knebet med, jf. det foranstående Hans Jensen-citat. Uden dette udgangspunkt og uden at kende konjunkturforløbet op gennem 1700-tallet, kan man efter min mening hverken forstå forudsætningerne for reformerne eller det forløb og indhold, de fik. De positive virkninger, reformerne havde, har forledt mange til at tro, at de måtte have været et universalmiddel, der når som helst kunne være anvendt, og som kun ukyndighed har afholdt tidligere regeringer fra at tage i brug. L. Koch bebrej-

11. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Forestillingsprot. 1791, nr. 76.

12. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, V, 3. Aufl., 1910, s. 751.

der Christian VI.s regering, at den ikke under landbrugskrisen i 1730erne »tænkte på de midler, der med held anvendtes en menneskealder senere.«¹³ Beslægtede synspunkter kan træffes i den historiske litteratur helt op mod vore dage, skønt Falbe Hansen som nationaløkonom allerede i 1888 kraftigt har imødegået dem.¹⁴ Det er, hvad der kan ske, hvis man vil søge at forklare det historiske forløb uden at acceptere den fundamentale faktor i samfundsudviklingen. For man kan ikke stærkt nok understrege, at den økonomiske situation i 1730erne var så afgørende forskellig fra den, der forelå senere i århundredet og navnlig efter 1784, at en umiddelbar sammenligning mellem de regeringsforanstaltninger, hvormed de to situationer blev mødt, er helt uden mening. Hvad der under de givne forhold var mulig og fremsynet politik i 1780erne, ville have været tåbelighed i 1730erne, så sandt som man ikke løser problemerne under en afsætningskrise ved at udvide produktionen.

Og krisen i 1730erne var netop en afsætningskrise med voldsomt prisfald, især på korn. Sjællands stifts kapitelstakster,¹⁵ som i 10-året 1720–29 gennemsnitlig havde været 199,2 skilling for rug, 152,8 sk. for byg og 89,2 sk. for havre, faldt i 10-året 1730–39 til henholdsvis 164,4 sk., 126,8 sk. og 67,2 sk. Og så skal det tilføjes, at kapitelstaksterne i 1730erne lå betydeligt over de faktiske handelspriser.¹⁶ Ser vi på 10-året 1740–49, var de tilsvarende tal allerede steget til henholdsvis 227,2 sk., 155,6 sk. og 84,8 sk. Og går vi frem til 1760erne, var de yderligere steget til 272,0 sk., 185,6 sk. og 106,0 sk. For endelig at nævne tallene i det 10-år, 1780erne, da reformregeringen så dagens lys, udgjorde Sjællands stifts kapitelstakster i gennemsnit

328,0 sk. for rug, 253,6 sk. for byg og 163,2 sk. for havre, altså en fordobling for rug og byg i forhold til 1730erne og for havre endnu mere. Sætter man samtlige års kapitelstakster ind i en fortløbende kurve, får man en meget ujævn linie, hvis højdepunkter rigtignok ikke altid vidner om gode år, tværtimod ofte om misvækst, men hvis langtidstendens dog er ganske klart stigende fra omkring 1740, mens den helt tilbage fra 1651, hvorfra de ældste tal stammer, har et nogenlunde vandret forløb, som ender i lavpunktet i første halvdel af 1730erne.

Det må formentlig heraf være klart, at der ikke i 1730erne var særlig anledning til at tænke på produktionsfremmende reformer, men derimod nok på foranstaltninger til at holde sammen på landbrugets grundkræfter og fremme afsætningsmulighederne, f.eks. ved ophjælpning af byerhvervene og beskyttelse af hjemmemarkedet. Det var netop den politik, regeringen slog ind på, efter at den gennem de såkaldte stiftsrelationer og på anden vis havde kortlagt de økonomiske og erhvervs-mæssige forhold i riget. Stavnsbåndet i 1733 skulle sikre godserne billig og medgørlig arbejdskraft, bl.a. ved at styrke bonden i forholdet til tyendet og godsejeren overfor bonden ved fæsteindgåelse. Indførelsen af kornmonopolet i 1735 skulle sikre det danske og det søndenfjeldske norske marked for dansk korn. Mangfoldige vidnesbyrd fra datidens ansvarlige statsmænd viser, at de udmærket forstod at vurdere situationen og dens konsekvenser og ingenlunde blot famlede i blinde. På ét punkt løb de dog under landbrugskrisen panden mod muren: de ønskede og argumenterede kraftigt for en skattelettelse ud over den beskedne lempelse i kornskatten i

13. L. Koch: Kong Christian den Siettes Historie. Kbh. 1886, s. 54.

14. Falbe Hansen anf. værk.

15. De anførte kapitelstakster er udregnet på grundlag af tallene i Statistiske Meddelelser, 4 rk., 15. bd. Kbh. 1904.

16. Herom foreligger spredt omkring i utrykt kildemateriale talrige vidnesbyrd. I øvrigt kan henvises til F. Skrubbeltang: Kapitelstakst og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede. I Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946, s. 225–46. Jf. også Albert Olsen: Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik. I Scandia, III, 1930, s. 226.

1731, men her strandede man på kongehuset og dets byggest. ¹⁷ Hertil kan man passende omadressere en god del af de bebrejdelser, der i tidens løb er udøst over inkompetente statsmænd og hårdhændede godsejere.

Et af de vægtigste vidnesbyrd om statsledernes kompetente og realistiske forståelse af de økonomiske sammenhænge i situationen, som den forelå i 1730'erne, er den omfattende betænkning med titlen »Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand og Opkomst«, som Otto Thott, deputeret i det nyoprettede General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium, der netop var skabt for som almindeligt erhvervskollegium at tilrettelægge den økonomiske politik, den 31. december 1735 fremlagde for kongen. ¹⁸ Han gør heri indgående rede for den bestående tilstand og dens årsager og fremlægger et program for den kommende tids økonomiske politik. »Over alt, hvad nøttede det vel«, siger han heri, »om vi havde 4re Gange saa meget Korn, dersom det ej kand bideteris [o: afsættes]?«

Det er sandsynligt, at de foranstaltninger, regeringen traf, bidrog til at bringe landbruget, og det vil i denne sammenhæng først og fremmest sige godsejerne, hurtigere igennem krisen. Men stort set har den fremgang, som satte ind fra 1740'erne og med svingninger holdt sig fremover, sin baggrund i de internationale konjunkturer. En almindelig kraftig europæisk befolkningsfremgang skabte mulighed for stigende afsætning og til de stigende priser, som kapitelstaksterne omend med nogen unøjagtighed afspejler. En række krige, som Danmark lykkeligt undgik at blive indblandet i, øgede periodisk afsætningsmulighederne og fremkaldte liv og røre i det økonomiske liv, men skabte

rigtignok samtidig store finansielle problemer for staten på grund af de rustninger, den fandt nødvendige.

Udtryk for den stille vækst i dansk økonomi i årene mellem krisen og den store reformtid er bl.a. den stærkt stigende tilførsel af landbrugsprodukter til København, som er påvist af Poul Thestrup i *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. Rugtilførslen, som i 1730 udgjorde 24.124 tdr., var i 1800 steget til 92.186 tdr., hvedetilførslen steg fra 23.052 til 35.496 tdr., tilførslen af levende okser og køer fra 6440 til 9374 stk. og af frisk og røget oksekød fra 30.073 til ikke mindre end 237.607 lispund. ¹⁹ Den udvikling, der antydes dels af disse tal, som man dog naturligvis ikke må tage som en umiddelbar målestok for den samlede efterspørgselsfremgang, og dels af kapitelstaksternes stigning, skabte selvsagt helt ændrede vilkår for dansk landbrug og måtte uundgåeligt påvirke de økonomiske dispositioner, som både godsejerne og regeringen løbende traf, og den holdning de på længere sigt måtte indtage over for den nye situation.

Et tidligt vidnesbyrd om, at situationen fra 1730'erne havde ændret sig væsentligt, og at man i ledende kredse havde opfanget de nye økonomiske signaler, var de tanker, som Frederik V.s overhofmarskal, den fra Mecklenburg indvandrede A. G. Moltke kort efter regeringsskiftet i 1746 fremlagde i en plan for den nye konges regering. Agerdyrkningen i Danmark forekommer ham meget forsømt. Han er overbevist om, at jorden kunne yde dobbelt så meget, hvis den blev behandlet, som det sker i andre lande, især i Holsten. Jorden er i sig selv fortræffeligt, det kommer kun an på, at den bliver behandlet rigtigt og kommer behørigt under plov. Hans be-

-
17. Se f.eks. RA. Danske Kancelli, D.XI.157: 1738–40 Geheime-Kommission ang. Jordegodsets Opkomst uden Afgang for de kgl. Intrader.
18. Kristof Glamann: *Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand*. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Kbh. 1966. Det anførte citat findes s. 92.
19. Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. Kbh. 1971, tabellerne i appendices 2.1111, 2.1121, 2.311 og 2.34.

tragtninger munder ud i ønsket om, at der blev nedsat en særlig kommission til at arbejde for, at ikke alene den jord, som dyrkes, bliver bedre bearbejdet, men også at de ligesom i et vildnis henliggende såkaldte overdrev blev opdyrkede og frugtbargjorte.²⁰ På sit eget gods, grevskabet Bregentved, satte A. G. Moltke med stor dygtighed og energi ind med driftsforbedringer, bl.a. det holstenske kobbelfrugt, og han havde en betydelig praktisk erfaring som landmand bag sig, da han i 1757 så sin tanke om en landvæsenskommission gennemført. Med denne kommission, hvis formål var at tage fat på udskiftningsproblemerne, og hvis resultat blev de første udskiftningsforordninger af 1758, 1759, 1760 og 1761, var så at sige startskuddet gået for landboreformerne. Man var i regeringskredsene nået så vidt i erkendelsen af, at gennemgribende strukturændringer var nødvendige for at udnytte konjunkturfremgangen, at det nedarvede fællesskab blev opfattet som en afgørende hindring for ethvert virkelig fremskridt.

Det er almindeligt antaget, at godsejernes første og umiddelbare reaktion på konjunkturopgangen var intensivering af hovedgårdsdriften ved hjælp af et udvidet hoveri, altså en produktionsforøgelse inden for rammerne af den eksisterende agrarstruktur med stramning af bøndernes vilkår til følge både med hensyn til hoveriet og til stavnsbåndet. Men efterhånden som man nåede grænserne for denne ekspansions begrænsede muligheder, samtidig med at fortsat konjunkturfremgang stik imod al hidtidig erfaring animerede til yderligere produktionsudvidelse, erkendtes det – først famlende, men siden mere og mere klart – at en endnu større produktionsreserve lå i bondejorden. Man indså med Daniel Heitmann, at man i landets bøndergods »oven paa sin Jord (havde) en Guldmine, der vil blive langt dyrebarere at

eje og en langt virkeligere Rigdom end Guldminerne i Vestindien.« Den opfattelse vandt indpas – både i godsejerkredse og hos regeringen – at det i stigende grad blev urationelt til fordel for en intensiv drift af den ene tiendedel af landets jord, som hovedgårdsmarkerne udgjorde, fortsat at forsømme de næsten ni tiendedele, der lå under bøndergårdene og under det bestående landvæsenssystem stort set kun tjente som umiddelbart ernæringsgrundlag for arbejdskraften til hovedgårdsdriften. Det var denne erkendelse, der fandt sit første afgørende udtryk i 1757-kommissionen og en del af de godsejerbetænkninger, der indkom til den. Statsmagten havde hermed utvetydigt og fremsynet givet til kende, at gennemgribende omlægninger i landbruget var målet. Blandt godsejerne var holdningen forståeligt nok endnu langt mere uafklaret og afventende, men den mest fremsynede fløj sluttede op om udskiftningsstankerne.²¹ Afgørende er, at en bevægelse var sat i gang, som med sin forankring i konjunkturopgangen ikke lod sig standse, men hvis forløb naturligvis påvirkedes af de ydre forhold og af regeringsmagtens regulerende indgriben. Om den »guldmine«, man havde i bondejorden, taler i øvrigt »Den store landbokommission« i begejstrede vendinger i den forestilling til Rentekammeret af 11. juni 1792,²² som førte til den vigtige forordning af 15. juni 1792 om adskillige fordele, der tilsiges jorddrotterne i Danmark som opmuntringer til at udskifte bøndergods af fællesskab. »Af alle de Foranstaltninger, som have den velgiørende Hensigt at fremme Agerdyrkningen og forbedre Bondestandens Kaar, fører ingen hastigere og vissere til dette vigtige Maal end Udskiftningen af Fælledskabet«, hedder det. Og videre: »Efter den Erfaring, man har havt saavel paa Deres Majestæts egne Godser, som andre Steder, hvor speciel Udskiftning er fuld-

20. Udgivet af G. Hille i Hist. Tidsskr., 4. rk., IV, 1873, s. 43–64.

21. Se f.eks. Jens Holmgaard: Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i 1759. I Østjysk Hjemstavn, 1965, s. 26–38.

22. RA. Rtk. 2411. Kgl. resolutioner og reskripter. Relations- og resolutionsprot. 1792, nr. 138.

ført, kan det, uden overspændt Beregning, antages, at Productionen ved denne kan bringes til det dobbelte, *hvoraf Jordens dobbelte Værd for Eieren og Staten ei aleene er en Følge, men denne sidste vinder uberegnelig Rigdom og Styrke* ved Handelens Udbredelse, Industriens og Fabrik-Flidens Fremme, ligesom en oplivet Agerdyrkning gaar fremad til Fuldkommenhed.« Det udvikles desuden, hvordan bonden med sine større indtægter sættes i stand til at købe sig hove-rifrihed og tiendefrihed, ja endog at erhverve selveje eller arvefæste, »ved hvilke Jorden opnaaer den største Værdie, da Visheden om, hvem der skal høste Frugten, eene giver den rette Drivt til at gjøre gavnlige Forsøg i Agerdyrkning og beko-stelige Anlæg.«

Det er i tidligere forskning stærkt blevet fremhævet, at reformbevægelsen skulle have to hovedlinier: en rent agrarteknisk og en socialpolitisk eller som Edvard Holm udtrykker det, én side der angår »Forbedring af Agerbruget« og én der angår »Forandring i Bondestandens Kaar.«²³ Jeg vil ikke kategorisk afvise, at man teoretisk kan gøre en sådan sondring, men jeg tror, den hidtil har vist sig ufrugtbar og stillet sig i vejen for en helhedsopfattelse. Sandheden er utvivlsomt, at reformerne hænger uløseligt sammen, at selveje forudsætter udskiftning, at tekniske fremskridt hos de udskiftede og selvejende bønder kræver folkeoplysning, at stavnsbånd er uforeneligt med selveje osv., osv. Skal man sondre mellem to sider af reformbevægelsen, ville jeg som mere perspektivrig foretrække en sondring mellem de reformer, der som stavnsbåndsløsning og kornhandelsfrihed ret beset kun betegner en afvikling af kriselovgivningen fra 1730erne, og de fundamentalt afgørende reformer som udskiftning og selvejekøb, der omkalfatrede det gennem århundreder nedarvede landvæ-senssystem og efterhånden opløste godssy-stemet.

Omtrent samtidig med, at regeringen

ved nedsættelse af 1757-kommissionen tog praktiske skridt til reformer, havde den med opfordringen af 1755²⁴ åbnet for en offentlig debat, som så at sige i bølger fortsatte reformtiden igennem. Det er ikke hensigten her at gå ind på denne debat, som er fyldigt behandlet i reformlitteraturen, ikke mindst af Edvard Holm. Jeg vil tværtimod gøre gældende, at netop den stærke fokusering på denne debat kan have bidraget til at aflede den ældre forsknings opmærksomhed noget fra de tanker og overvejelser, der var nok så væsentlige, nemlig dem der beskæftigede de mænd, som med regeringsansvaret traf de afgørelser, der på afgørende vis påvirkede reformforløbet. Det er sandsynligt, at netop dette har bidraget til bl.a. at fremme, hvad jeg vil betegne som bonde- og reformromantikken og forestillingen om stærke konflikter omkring reformbevægelsen, »kampen om landboreformerne« for at citere titlen på Edvard Holms hovedværk. Det ville nok være halsløs gerning at bestride, at der forekom modsætningsforhold mellem regeringen og nogle godsejere og uenighed mellem godsejere og andre befolkningskredse eller endog mellem godsejere indbyrdes omkring reformerne. De 103 jyske proprietærers »tillidsskrift« i 1790 lader sig jo ikke bortforklare. Men det er efter min opfattelse vigtigere at fastslå, at landboreformerne for statens vedkommende gennemførtes af en administration, hvis højeste poster beklædtes af godsejere, og at reformerne i det fundamentale gennemførtes i et samspil mellem staten og godsejerne og i begge parter velforståede interesse – og ubestrideligt også til fordel for bondestanden, men derimod i sine konsekvenser ikke for husmandsstanden. Forklaringen er, at der gennem reformerne åbnedes for bundne værdier, nemlig de produktionsressourcer som ikke kunne komme til udfoldelse under det gamle landvæsenssystem. At godsejerne fik deres værdier konverteret fra fast til fly-

23. Edvard Holm anf. værk, s. 32.

24. Se f.eks. Hans Jensen anf. værk, s. 20.

dende kapital, som for en stor del smuldrerede væk under Napoleonskrigenes inflation og efterlod godsejerstanden som Sorteper, kan nok have medvirket til at skabe og styrke den opfattelse i eftertiden, at reformerne blev dem påtvunget mod deres ønske og vilje af deres bondevenlige standsfæller i regeringen. Men netop om de reformer, der fremfor nogen sprængte godssystemet, nemlig udskiftning og selvejesalg, gælder det jo i hvert fald, at det var noget, som godsejerne selv gennemførte, og at statsmagts rolle her kun var ansporende og regulerende.

Under reformdebatten var henvisninger til det engelske landvæsenssystem med godsejernes fri rådighed over jorden stærkt fremme og stilledes af adskillige godsejere op som et modkrav mod stavnsbåndsløsningen. Om der rent nationaløkonomisk kunne være vundet det samme eller måske endog mere ved en uhæmmet udvidelse af hovedgårdsdriften end ved en forbedring af bondebruget, et synspunkt Hans Jensen synes at gøre gældende som et muligt alternativ til den beskyttelse af bondebruget, som han tilskriver regeringens bondevenlige og socialpolitiske holdning, er et meget kompliceret spørgsmål. Helt afvises kan det næppe, at en stærkt øget stordrift kunne have medført en endnu større produktionstilvækst og en bedre produktkvalitet, f.eks. inden for mejeriproduktionen, end de udskiftede bondebrug kunne præstere i hvert fald i første omgang. Men mens man af reformdebatten måske kunne få det indtryk, at den »engelske« løsnings på landbrugets strukturproblem var en realistisk mulighed, er det ganske usandsynligt, at den på noget tidspunkt skulle være taget alvorligt i regeringskontorerne.

En omlægning af landvæsenssystemet i denne retning var givetvis ud fra de foreliggende forhold utænkelig af flere grunde, men ud fra et fiskalt synspunkt er det i hvert fald indlysende, at det var på det skatvedende bondehartkorn og ikke på den

skattefri hovedgårdstakst, at mulighederne for en gevinst lå. Et øget udbytte af hovedgårdene var, set fra et snævert fiskalt synspunkt kun af mindre og i hvert fald højest af indirekte betydning. En strukturomlægning i hovedgårdsdriftens favør ville i givet fald forudsætte, at godsejernes skattefrihed blev inddraget. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig, hvilken vilje og hvilke reelle muligheder, regeringen havde til at gennemføre en sådan politik. Det ville derfor for statens indtægter både direkte og indirekte have fået katastrofale følger, om bondestanden var blevet drevet fra jorden som under den engelske enclosure-bevægelse og gjort til et besiddelsesløst landarbejderproletariat. En industri, der tilnærmelsesvist kunne absorbere denne arbejdskraft, fandtes ikke. Skulle ekspansionsmulighederne på bøndergodset udnyttedes, var den eneste farbare vej derfor dettes beskyttelse, bøndernes retlige og sociale frigørelse og jordreformer, i første række udskiftning, hoveriafløsning og selveje. Regeringens valg af denne vej kræver altså ikke primært en forklaring af socialpolitisk karakter. Men jeg vil gerne endnu en gang understrege, at denne påstand ikke udelukker, at frihedsideer og socialpolitiske holdninger i tiden som sekundære fænomener kan have øvet deres indflydelse og krævet hensyntagen. At der udfoldedes en vis propagandavirksomhed, f.eks. i C. D. Reventlows kendte tale på Frederiksborg slot den 15. august 1788 i forbindelse med uddelingen af de første arvefæsteskedder på det nordsjællandske gods,²⁵ er jo et vidnesbyrd herom. Det turde da heller ikke være ukendt i nutiden, at bestemte samfundsindretninger finder idealistiske fortalere – endog blandt politikere – som ikke har privategoistiske og i nogle tilfælde end ikke klasseegoistiske interesser knyttet til de ønskede samfundsændringer.

På baggrund af det, jeg ovenfor har sagt, kan der nok være grund til ganske kort at omtale, hvad beskatningen af bondejorden

25. Se f.eks. De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne (jf. note 8), s. 66.

og bondebefolkningen betød for statsindtægterne. En protokol i Finanskollegiets arkiv, kaldet »Finants-Efterretninger«²⁶ giver mulighed for et let og godt overblik, idet den for årene 1784 til 1806 indeholder specificerede oversigter over statens indtægter og udgifter og deres sammensætning samt over statsgælden. Det rimeligste er vel at betragte årene 1785 og 1801 som dels det første hele år, som 1784-regeringen havde ansvaret for, og dels det sidste år før de store skatteudvidelser i 1802. I 1785 udgjorde det danske monarkis samlede statsindtægter 7.728.504 rdl. og udgifterne 7.878.831 rdl. Der var altså et underskud på 150.327 rdl. I 1801 var indtægterne 9.139.440 rdl., udgifterne 13.833.657 rdl. og underskuddet 4.694.218 rdl. For lige at antyde konsekvenserne af skatteomlægningen i 1802, hvis nødvendighed let erkendes ud fra disse tal, og hvis mulighed ikke er uden forbindelse med den gennem reformerne øgede økonomiske bærekraft i samfundet, kan det nævnes, at statsindtægterne i 1806 var steget til 13.141.849 rdl. Statsgælden steg fra 1785 til 1804 fra 25.491.367 rdl. til 35.513.934 rdl. Men det er værd at bemærke, at mens den indenlandske gæld steg fra 11.458.012 til 25.464.661 rdl., faldt den udenlandske fra 13.733.355 til 10.049.272 rdl., formentlig også et markant udtryk for en kraftig ekspansion i dansk økonomi. At fastslå præcist, hvor stor en del af statens indtægter, der stammede fra bondejorden og bondestanden, er jeg ikke i stand til her, men et rimeligt skøn er muligt. Det drejer sig i 1785 om de ordinære kontributioner med 1.334.428 rdl., korn- og fourageskatten med 152.930 rdl., den altovervejende del af ekstra- og rangsskattens samlede provenu på 755.102 rdl., direkte og indirekte en væsentlig del af konsumtion, folke- og familieskatten, som i alt indbragte 887.425 rdl., formentlig hovedparten af jordebogafgifternes

848.862 rdl. og indtægterne ved salg af magasinkorn på 74.833 rdl. Disse poster tilsammen udgør 4.053.358 rdl., og med skønsmæssige fradrag vil den del heraf, som hidrørte fra bondebruget, der i øvrigt bar flere andre offentlige byrder, som ikke kommer til udtryk i disse tal, utvivlsomt nærme sig 50 % af de samlede statsindtægter. For 1801 var det tilsvarende samlede tal med tillæg af de siden 1790 tilkomne dusør- og marchpenge til landsoldaterne 4.883.130 rdl. Dette grove rids må formentlig være tilstrækkeligt til at antyde, hvilke fiskale interesser, der var involveret i bondestandens bevaring og ophjælpning, og at det derfor næppe er faldet de ansvarlige statsledere ind blot at overveje »engelske« eksperimenter med det danske bondebrug.

Hvorledes statens andel af konjunkturstigningen blev inddraget på krongodset, har jeg vist for Nordsjællands vedkommende i min afhandling »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne«.²⁷ Reformerne på det øvrige krongods viser samme mønster. En enkelt finanstransaktion skal kort omtales her, fordi den i en nøddeskal viser, dels hvilke bundne værdier – skabt af konjunkturudviklingen – der i reformtiden blev løst op for, og dels hvordan staten i hvert fald ikke lod sin bondevenlighed holde sig tilbage fra at indkassere løvens part.

I 1791 tilbød justitsråd P. Thestrup hovedgården Vestensborg (en del af det i 1766 afhændede falsterske krongods) til godsets bønder for 150.000 rdl., hvad der efter nogle taksationer, som Rentekammeret lod foretage, var et særdeles favorabelt tilbud. Konditionerne var aftalt og nærmere bestemmelser under medvirken af Rentekammeret formuleret både mellem Thestrup og bønderne og mellem disse indbyrdes. Men forudsætningen for, at handelen kunne komme i stand, var et lån på 140.000 rdl. fra Kreditkassen, som også

26. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Diverse sager. 1784–1806 Protokol indeh. tabellariske Oversigter over den kongel. Kasses Indtægter og Udgifter samt over Gjældens Beløb (Vejl. Arkivreg. III, s. 75).

27. Jf. note 8.

i en forestilling til Finanskollegiet af 2. august 1791 med C. D. Reventlow som medunderskriver i hans egenskab af direktionens medlem meget varmt og uden forbehold anbefalede sagen. Imidlertid fremgår det af Finanskollegiets forestilling til kongen af 4. august, at kreditkassedirektionen i en følgeskrivelse af samme dato har bemærket, at det måske var en endnu bedre idé »til Godsets fordeelagtigste Udskiftning og Bøndernes Velstands hastige Befordring«, om staten selv købte godset. Denne tanke greb Finanskollegiet, og Vestensborg blev ved skøde af 27. maj 1793 på ny statsgods. Bønderne har formentlig ikke i første omgang helt forstået, hvad der var sket, men som tiden gik, blev de utålmodige og bestormede kronprinsen med ansøgninger om at få overdraget ejendomsretten. I 1805 besluttede regeringen at overlade bønderne deres egne fæstegårde til selveje mod en gennemsnitspris på 60 rdl. pr. tønde land til takst 24, men derimod ikke hovedgården og godsets øvrige aktiver, som var indeholdt i aftalerne af 1791. Rentekammeret fremsatte forslag herom i forestilling af 16. april 1805, approberet ved kgl. resolution af 24. april. Forestillingen rummer det regnestykke, at godset kan forventes udbragt til i alt 297.452 rdl. 24½ sk. Det betød, at der efter fradrag af købsprisen og de udgifter, der var anvendt til udskiftning og øvrige forbedringer, i alt 186.414 rdl. 21¼ sk., ville blive et overskud på 111.038 rdl. 3¼ sk., »som bliver Deres Majestæts Fordeel ved Vestensborg Gods.« – Det fremgår i øvrigt af rentekammerforestillingen, at bønderne i deres utålmodighed truede med at gå til en sådan yderlighed som at anlægge sag mod kongen, »da de paa Grund af den af dem med Justitsraad Thestrup om Godsets Kiøb sluttede Forening ansee sig som dets sande Ejere.« Det fremgår endvidere, at

bønderne agtede at føre tingsvidne om, »at af mig Geheimeraad Greve Reventlow skal være givet dem mundtlig Løfte om Godset og Skovene med Tillæg af Udskiftnings-Bekostningerne.« Reventlow bestrider i fortsættelse heraf at have afgivet et sådant løfte.²⁸ – Da det nu imidlertid står fast, at Reventlow har været med til som medlem af kreditkassedirektionen i en officiel forestilling til Finanskollegiet at anbefale lånet til bønderne uden forbehold, og at direktionen i en følgeskrivelse af samme dato har anbefalet, at staten selv køber Vestensborg, må man have mig undskyldt, at jeg, indtil andet bevises, må anse det for særdeles sandsynligt, at den store bondeven Reventlow i sit forhold til Vestensborg-bønderne i hvert fald har spillet dobbeltspil, og at hensynet til statsfinanserne for ham har vejet tungere end hensynet til bønderne. Jeg siger ikke, at dette nødvendigvis var en forkert og moralsk utilladelig handle måde af en statens tjener, men at det synes at være det faktiske hændelsesforløb.

Ud fra den grundbetragtning, at landboreformerne er en nødvendig følge af konjunkturudviklingen efter den store landbrugskrise i 1730'erne, at både godsejerne og staten havde økonomisk interesse i at løse op for produktionsreserverne i bøndergodset, først og fremmest gennem udskiftning af fællesskabet, som blokerede for tekniske fremskridt og personligt initiativ, og at de fiskale interesser krævede bondebruget opretholdt, får, synes det mig, landboreformbegrebet sin langt mere omfattende karakter end den, der sædvanligvis tidligere er tillagt det. Hos Edvard Holm synes det i alt væsentligt afgrænset til forordningerne af 1787 og 1788 om retsforholdet mellem jordrotter og fæstebønder og om stavnsbåndsløsningen. Hans

28. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Forestillingsprot. 1791, nr. 150. Hertil som bilag kreditkassedirektionens forestilling af 2. aug. 1791. Om sagens senere forløb se Rtk. 2411. Kgl. resolutioner og reskripter. Relations- og resolutionsprot. 1805, nr. 119. Vestensborg-sagen er i øvrigt behandlet, dog ikke helt tilfredsstillende, i Karl Rasmussen: Ole Villumsen og Vestensborg Bønderes Frihedskamp. I Aarb. f. Loll.-Falsters hist. Samf., 1915, s. 16–49.

Jensen hæfter sig énsidigt ved beskyttelsespolitikken over for bondejorden, som han desuden fejlagtigt opfatter som dikteret af irrationelle humane motiver. På denne baggrund har han som mange andre, vanskeligt ved at forklare sig regeringens politik over for husmændene. Holder man sig for øje, at interessen i bondejorden i hvert fald primært er nationaløkonomisk og fiskalt bestemt, indses det, at husmændenes stilling blev ganske i overensstemmelse med den rolle, der var tiltænkt dem i det nye landvæsenssystem som erstatning for bøndernes arbejdskraft på hovedgårdene og som arbejdskraftreserve for den intensiverede bondejordsdrift.

Hvad der tilsigtedes med landboreformerne umiddelbart, var først og fremmest en forøget og kvalitetsmæssigt forbedret kornproduktion, som i første omgang skulle dække det dansk-norske hjemmemarkeds behov fuldt ud og dernæst ved et eksportoverskud skabe en gunstig handelsbalance og drage rigdom til landet. Set i denne sammenhæng kommer kornhandelsforordningen af 6. juni 1788 (der kom i stand gennem den overordentlige finanskommission af 1787) til at indtage en fremtrædende plads i hele reformkomplekset, og med denne forordning er vi langt inde på handelsreformernes område, der også inkluderer udbygning af veje og

havne, og hvor kronen på værket blev den store toldreform i 1797, i hvis tilblivelse der indgik særdeles konkrete finanspolitiske overvejelser, og som med omgående virkning gav øgede statsindtægter. I forbindelse med kornpolitikken bør også erindres kornskattens omlægning i 1791 fra delvis ydelse in natura til en ren pengeydelse, der i motiverne til forestillingen herom begrundes dels med hensyn til bønderne, dels med ønsket om at opnå en bedre kornkvalitet og dels med forventningen om en provenuforøgelse. Den blev i første omgang anslået til 75.000 rdl., men reelt blev den langt større. For 1791 indbragte kornskatten 212.374 rdl., i 1806 gav den 676.892 rdl.

Også de reformer, som ved en umiddelbar betragtning kunne synes at være af rent retslig og human karakter – og hertil vil vel de fleste regne stavnsbåndsløsningen, hvis stråleglans ofte har blændet historikernes syn – forstås meget vel ud fra den anførte grundbetragtning, og det er da også et i samtiden ofte fremført synspunkt, at bøndernes personlige frihed og oplysning er nødvendige forudsætninger for deres evne og lyst til at dyrke deres jord på den bedst mulige måde. Det er formentlig en sammenhæng, som i hvert fald må kunne godtages af moderne motivationsfilosofi.

29. RA. Rtk. 2411.32. Relations- og resolutionsprot. 1791, nr. 142.